

ארי יצחק שבט

החלטתו של הרב קוק לצמצם את חזונו ללימוד מחקרי-מדעי בישיבת מרכז הרב

א. רקע

כבר הרחבנו¹ על תמיכתו של מרן הרב קוק זצ"ל בלימוד תורה בשיטות ובכלים של המחקר והמדע הביקורתיים. בהתאם לכך גם ראינו שהתכנית המקורית של "הישיבה המרכזית" שיסד קראה לחדשנות לא רק בתחומי הלימוד של תנ"ך, אמונה, ולאומיות, וששפת ההוראה תהיה בעברית, אלא גם בלימוד "חכמת ישראל" (לימוד ביקורתי והיסטורי, בגרמנית Wissenschaft)² ומחקר בקדושה.³ אולם טרם עסקו בשאלה מדוע מכל חלקי חזון ישיבת מרכז הרב, הגשמת הרעיון הזה היה מצומצם ביותר. לכאורה, התשובה נמצאת בדברי הרב קוק לר"א הרצוג משנת תרפ"ח, שבע שנים (!) לאחר ייסודה של הישיבה:

הנני שואף ג"כ לקבוע בע"ה [בישיבה המרכזית, א"ש] מחלקה ליחידים מוכשרים לכך, לדברי ימי ישראל מתוך המקורים הנאמנים בשום שכל, להרחיב כל אשר החלו לעסוק בתיקון המעלות של סופרי דברי הימים שלנו השמאליים, הרב ר"י הלוי והר"ז יעב"ץ ז"ל [כלומר, שהם מתחילי

1 מאמר זה וגם קודמיו, א' שבט, "יחכמת ישראל בקדושתה" חזונו של הרב קוק ללימוד ביקורתי מדעי אמתי", טללי אורות יג (תשס"ז), עמ' 309–340; א' שבט, "מבחינים מעשיים המבטאים את אהדת הרב קוק ללימוד תורה ביקורתי-מדעי", טללי אורות יד (תשס"ח), עמ' 271–243; א' שבט, "אין לנו לירא מביקורת" – הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק", צוהר לא (טבת תשס"ח), עמ' 99–114; א' שבט, "קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן כדגם ליחסו למחקר תורני ביקורתי", צוהר לה (טבת תשס"ט), עמ' 59–66, הם פרי של מחקר שנעשה בתמיכת הוועדה למחקר של מכללת אורות ישראל ובתמיכתה.

ברצוני להודות לר"א טייץ, מנכ"ל בית הרב קוק ולצוות הארכיון; לגבי שולמית ברגר, ארכיונאית האוספים המיוחדים שבספריית Yeshiva University; לגננך הציונות הדתית שליד מוסד הרב קוק; לגבי מאירה ליבזר, בתו של הרב ב"מ לויך. כולם עזרו לי רבות בחכמה וביעילות באיתור רוב כתבי היד והחומר הארכיוני המתפרסם כאן.

2 הביטוי "יחכמת ישראל" משמש גם אצל הרב קוק בדרך כלל, במובן שהיה המקובל בדורו, ראו "יחכמת ישראל בקדושתה" (לעיל הערה 1), הערה 2.

3 ראו "מבחינים מעשיים" (לעיל הערה 1), עמ' 247–250; נ' אופיר, "הצעת שיתוף הפעולה בין ישיבות מרכז הרב והרב יצחק אלחנן", טללי אורות טו (תשס"ט), עמ' 185.

המתקנים, א"ש] [...] אבל על זה לא מצאתי עדיין מורים מומחים וקבועים בקדושת התורה והמצוות בכל מהותם ומצבם.⁴

נשאלת השאלה האם אכן לא נמצא בכל ארץ ישראל חכם אחד עם השילוב הנכון של "חכמת ישראל" וקדושה? למה לא חשב הרב קוק להעסיק את הרב ד"ר בנימין מנשה לוי (תרל"ט-תש"ד), שלכאורה מתאים בדיוק נפלא למה שחיפש הרב כדי למלא אותו חלל? אמנם בזמן כתיבת הדברים היה רב"מ מתגורר בחיפה, אך כעבור שנתיים⁵ הוא עלה לירושלים והתגורר כמאתיים מטר מהשיבה.⁶ לא היה בארץ תלמיד-חבר מובהק המקורב ובקי כל כך בשיטה הרצויה (של רי"א הלוי והר"ז יעבץ) יותר מאשר רב"מ, שלמד עם שני החכמים הנזכרים גם יחד.⁷

ב. הקרבה בין הרב קוק והרב ד"ר ב"מ לוי

ללא ספק רב"מ לוי, אחד מגדולי החוקרים בדורו, היה מבין התלמידים המקורבים והנערכים ביותר על ידי מרן הרב קוק זצ"ל, ואף הוגדר על ידו כ"המומחה בתקופת הגאונים".⁸ הטיולים המשותפים שבהם שוחחו יום-יום

4 איגרת לרי"א הרצוג מתשרי תרפ"ח, מובא אצל ר"י פילבר, כוכבי אור, ירושלים תשנ"ג, עמ' 244.

5 בשנת תר"צ, רב"מ לוי, "מתולדותי" ו"מפרקי זכרונותי", סיני י-יא (אדר-ניסן תש"ד), עמ' קצו.

6 להלן הערה 132.

7 ראו "מתולדותי" (לעיל הערה 5), עמ' קצה-קצו. רב"מ עבד בברלין עם החוקר ר"ז יעבץ במשך שנת תרס"ו על חיבור מקיף בעריכת הברייתות. בשנת תר"ע, הוא למד ועבד כחצי שנה בהמבורג-פרנקפורט עם החוקר התורני רי"א הלוי, מחבר סדרת "דורות הראשונים", ואף ציין "והרבה למדתי ממנו ומספריו". על הערכתו של רב"מ לרי"א הלוי ראו י"א אסף, "בנימין מנשה לוי ומחקר חכמת ישראל ברוח המסורת", קתדרה 130 (טבת תשס"ט), עמ' 112-113; הרצב"י קוק, לנתיבות ישראל, ירושלים תשל"ט, ב, עמ' יט; י"א רפאל, "הרב ד"ר בנימין מנשה לוי", אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ג, י"א רפאל (עורך), ירושלים תשמ"ג, עמ' 116 ו-118; הרמ"צ נריה, לקוטי הראי"ה, כפר הראה תשנ"ה, ג, עמ' 231, בשם ספר זכרון למלאות יובל לפטירת רי"א הלוי, עורך: משה אוירבך, ירושלים תשכ"ד. כעבור כשלושים שנה בשנת תרצ"ט, ההדיר רב"מ מכתבי רי"א הלוי את כרך ו' של סדרתו "דורות הראשונים" בנושא ביקורת המקרא. היה זה גם רב"מ שהעלה בפני הרב קוק את הרעיון לשתף את רי"א הלוי בהקמת השיבה, איגרת רב"מ לרב מאלול תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה-18, רעיון שהתקבל, ראו הר"י גוטל, מכתבי ראי"ה, ירושלים תש"ס, עמ' 92-93.

8 הראי"ה קוק, "להופעת אוצר הגאונים", מאמרי הראיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 316. לרשימת חיבוריו והערכות עליו, ראו אצל ידידי Y. Mirsky, An Intellectual and Spiritual Biography of Rabbi Avraham Yitzchaq HaKohen Kook from 1865-1904, PhD Dissertation, Harvard University, Mar. 2007, note 125.

בדברים העומדים ברומו של עולם,⁹ בהיפגשם לראשונה בחופשה בדובלן, ולאחר מכן בבויסק, ואפילו בשנותיו האחרונות של הרב קוק בהיותו בחופשות בקריית משה,¹⁰ רקמו ידידות-נפש מיוחדת במינה. רב"מ הוקסם כל כך מהרב, ששינה את תכניו ועבר להיות בן-בית¹¹ ואיש-סודו של הרב קוק בתקופת הרבנות שלו בבויסק,¹² ואף בילה את רוב שעותיו עמו (תרס"ב-תרס"ג).¹³

שם בבויסק התחבר רב"מ עם בן-גילו ר' שאול חנא קוק (תרל"ט-תשט"ו), אחיו הצעיר של הרב,¹⁴ וכעבור זמן קצר, הצטרף גם ר' משה זיידל (תרמ"ו-תשל"א), להשלים את החבורה של תלמידי הרב קוק הקרובים ביותר באותה התקופה,¹⁵ העתידיים לעמוד בשורה הראשונה של חוקרי חכמת ישראל בקדושה בדור. השלישייה הנמרצת הזאת נודעת בכינוי "שומרי הראש של הרב", והקדישה כוחות נעורים בהעברת הרצאות, שיעורים, וניהול חוגים לצעירי בויסק,¹⁶ שהתרכזו סביב בית הרב במסגרת "תפארת בחורים" (מייסודו של הרב).¹⁷ ייתכן ששלושת החוקרים העתידיים המבריקים הללו תרמו לכך שאף המשכילים בבויסק העריצו את הרב קוק והושפעו ממנו לטובה.¹⁸ ידידות הנפש בין השלושה נמשכה במהלך כל חייהם.¹⁹

- 9 "מפרקי זכרונותיי" (שם), עמ' רא, וראו בהמשך בהערה 44. להדגמה ראו רב"מ לוי, "על שיר השירים", אלומה, אגודה למדעי היהדות, ירושלים תרצ"ו, עמ' 43, שם מתאר שבאחד מהטיולים היומיים שלהם בבויסק, קיבל הרב את השראתו בנושא. ראו גם ר"א דסברג, "הקדמת הרב זצ"ל לשיר השירים", טללי אורות ח (תשנ"ט), עמ' 163-166.
- 10 ראו להלן הערה 132.
- 11 מעניין לציין שרב"מ טורח בסוף איגרות רבות לשלוח שלום גם לאשתו של הרב קוק, לאחיו, לבנו ולבנותיו.
- 12 קורות חייו כאן מבוססים בעיקר על רב"מ לוי, "מתולדותיי" ו"מפרקי זכרונותיי", (לעיל הערה 5), עמ' קצה-רג, עליו מתבסס גם רפאל (לעיל הערה 7), עמ' 115. יש אצלי עוד חומר רב שטרם פורסם על הקשר האישי בין רב"מ לבין הרב קוק, ועוד חזון למועד.
- 13 רפאל (שם).
- 14 על הקשרים בין הרב זצ"ל לבין אחיו החוקר רש"ח קוק ראו במאמרי "מבחינים מעשיים" (לעיל הערה 1), עמ' 262-266, ולהלן הערה 84.
- 15 הרמ"צ נריה, שיחות הראי"ה, תל אביב תשל"ט, עמ' רכג.
- 16 שם.
- 17 הראי"ה קוק, אגרות הראי"ה, א, ירושלים תשלז, עמ' יב, מיי"ד בניסן תרס"ב.
- 18 שיחות הראי"ה (לעיל הערה 15), עמ' רל.
- 19 באיגרותיו לרב קוק, שולח רב"מ דרישת-שלום לרש"ח כמה פעמים, למשל בהוספתו לאיגרתו של ר"מ זיידל לרב מבין המצרים תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/16, ובסיום איגרת מח' בתמוז תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/21. באיגרת אחרת מכ"ה בחשון תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/20, כשהאחים קוק היו ביחד, אף מצרף ד"ר לוי קטע מיוחד במכתב

רב שאול-חנא קוק

הרב ד"ר משה זיידל

הרב ד"ר בנימין-מנשה לויין

לענייננו, חשוב לציין שרבי"מ סיפר פעמים רבות על כך שהרב קוק עודדו ללמוד לימודים אקדמיים ועל החשיבות שיתרום להפריך את דברי מבקר המקרא.²⁰

עבור רש"ח. מעניין לציין שכעבור יותר מעשור, באיגרת מדי' בתמוז תרע"ח, ארכיון בית הרב, ב/ר/8, רש"ח מכבדו באיגרת מתוך הערכה בתואר "ד"ר לויין", ולא בשמו הפרטי, למרות היותו בן-גילו וידידותם מצעירותם בבוסק. רש"ח גם מוסיף שם שד"ר לויין "בכלל הוא מתעץ אתי בהרבה פרטים" בנוגע לבתי הספר נצח- ישראל שניהל רבי"מ. ראו גם בדברי הערכתו של רש"ח ל"אוצר הגאונים" ו"גנוזי קדם", רש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ירושלים תשכ"ג, ב, עמ' 332-340. מי ליבזר, בתו של ד"ר ב"מ לויין, ספרה לי בראיון בייט בשבט תשס"ז, שהיא זוכרת שכל פעם שאביה הגיע מחו"ל (ראו ליד הערה 101), בא רש"ח מתל-אביב לירושלים לראותו, והיו משוחחים שעות ארוכות מאוד בנושא הגניזה וכדומה. היא אף זוכרת ששלושתם, רש"ח, ד"ר משה זיידל ואביה, ישבו ושוחחו בידדות ביחד בביתם. בגלויה שכתב לרב קוק בו' בטבת תרס"ו, ארכיון בית הרב, ב/ה/15, מוסר ד"ר זיידל דרישת "שלום לאחיו הכהנים שליט"א". בשנת תרע"ז, נחלץ אחיו של הרב קוק לעזרתו הכלכלית של ד"ר לויין מתוך ידידות והבנת החשיבות של ההוצאה המונומנטלית של אוצר הגאונים, רבי"מ לויין, ההקדמה לאוצר הגאונים על מסכת קידושין, ירושלים תשכ"ב, ט, שם קורא לרש"ח, "ידידי האחד". כן במשך שנים רבות התארח רבי"מ זיידל כל שבת על שולחנה של משפחת לויין והם שוחחו הרבה במיוחד בנושא חינוך. גבי' מי ליבזר סיפרה שד"ר זיידל התגרש מאשתו לאחר זמן לא רב של נישואין, והיה להם בן אחד משותף שנשאר לגור עם אמו בארה"ב. בגלויה מכ"ו בשבט תש"ב, ארכיון רבי"מ לויין, מפציר רבי"מ ברמ"ז שיבוא לסעוד כמנהגו בביתו בשבת אפילו כשרבי"מ נמצא בחו"ל. נאמנותם מוכחת גם במה שפנה בנו בכורו של רבי"מ, ד"ר שרירא לויין מלידס אל רמ"ז במכתב מקיץ תש"ט, שם, שיועיל לסדר את חלוקת הירושה בינו ובין אחיו מאשתו השנייה, וכן העובדה שההתכתבות מעיזבונו של רמ"ז נשארה עד היום אצל בתו של רבי"מ. אף מצאתי בעיזבונו של רמ"ז גלויה מרבי"מ מכ"ו בשבט תש"ב, שם, בה הוא מספר על "חלום משונה" שבו שוחח עם רמ"ז על אודות בנו באמריקה. יצוין שהידידות לא מנעה ביקורת הדדית, אפילו בחריפות, ראו למשל אצל רש"ח קוק, עיונים ומחקרים, שם, עמ' 53, על חידוש אחד של רבי"מ, "וזה טעות מוחלטת".

על פי עדות בתו, גבי' מי ליבזר, ריאיון בטי' באדר תשס"ז. הרחבנו על כך ב"מבחינים מעשיים" (לעיל הערה 1), הערה 95. על כן מובן שהרב לויין הרגיש צורך לבשר לרבו באיגרת מט"ו בסיוון תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/17, שבחר ללמוד שפות שמיות כמקצוע ראשי

בתחילת דרכו באוניברסיטת ברן הרב לא רק מאחל לו הצלחה אלא אף מברכו: "שיהיה להצלחה, לרוממות קרן אורה, למעלתו, לתורה וישראל בעייה".²¹ כלומר לא רק שלא יתקלקל, אלא שלימודיו שם יתרמו לרומם את הרוחניות הלאומית. למטרה זאת וגם כדי להועיל לסטודנטים דתיים אחרים להשתלם בענייני תורה ומדע, הקים רב"מ באוניברסיטה אגודת סטודנטים "תחכמוני" וביקש מהרב קוק להימנות כנשיאו.²² מתוך הבנה מקרוב לחזונו של הרב מציין רב"מ גם תועלת נוספת של האגודה, ש"נזדקק להם ולדומים להם" בייסוד הישיבה שהרב חוזה ליישוב החדש ביפו.²³

למרות ה"שליחות" מצאנו שהיו להם חששות. על כן בצאתו של ד"ר ליון מהאוניברסיטה בשלום הוא הודיע לרב קוק ש"יצא ברוך השם שלם בתורתו וביראתו".²⁴ בשנת תרע"א השלים רב"מ את מהדורתו המדעית של איגרת ר' שרירא גאון, שעבורה הוענק לו הדוקטורט.²⁵ הרב פרופ' ש' אסף אף מייחס לרב"מ כבוד היסטורי בתור הראשון שהוציא מהדורה מדעית מדויקת של ספר עברי, והוא הקדיש לכבוד רבו הרב קוק.²⁶

- באוניברסיטה, ופילוסופיה והיסטוריה כמקצועות משניים, "ואולם העיקר הגדול עודנו לי התלמוד" שכל אלה האמורים מעלה לרקחות וטבחות תהיינה לו אי"ה", על פי איגרות ותשובות הרמב"ם, א, לפסיא תרפ"ז, עמ' יב. האיגרת מופיעה עם טעויות בליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 7), עמ' 376. כך מצאתי גם ברישום האקדמי של אוניברסיטת ברן מתאריך 20/6/10, באדיבותו של ד"ר פ' רוג'ר מארכיון האוניברסיטה.
- 21 איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' פו, מי"ב בתמוז תרס"ז. "ברכתי עצורה בלבבי למועד אשר בא לאוניוירזיטעט".
- 22 יחד עם רי"א הלוי, מחבר ספר "דורות ראשונים", איגרת מט"ו בסיוון תרס"ז (לעיל הערה 20). תגובתו הנלהבת של הרב קוק מובאת בהמשך ליד הערה 43.
- 23 מטבת תרס"ח, גנזך הציונות הדתית שליד מוסד הרב קוק, תיק 14-18. כנראה לזה גם מתכוון הרב באיגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' פו-פו. לגבי הישיבה ביפו ראו בהמשך בהערה 48.
- 24 לנתיבות ישראל (לעיל הערה 7), עמ' יט. לא מצאתי את האיגרת הזאת.
- 25 ברישום האקדמי של אוניברסיטת ברן (לעיל הערה 20), עמ' 32, כשהוענק לו התואר ד"ר, כבר רשומה כתובתו בעיר פרנקפורט. באיגרת מבנו מסיון תש"ה, ארכיון של רבמ"ל, מתברר שאף קרא לאחד מבניו (מאשתו הראשונה) בשם שרירא, בעל דוקטורט בכימיה פיזיקלית, שהתגורר בלידס באנגליה, ראו לעיל בהערה 19.
- 26 ש' אסף, הצופה, ה' באייר תש"ד, מובא אצל רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 7), עמ' 384. הקדיש רב"מ את מהדורתו העברית, איגרת הרב שרירא גאון (עורך: רב"מ ליון) יפו, תרע"ז, "למרן אדמו"ר שליט"א נשיא ארץ ישראל, הגאון ר' אברהם יצחק הכהן קוק, מתלמידו המחבר".

תמיכתו ועידודו של הרב למחקרו התורניים המדעיים של רב"מ המשיכה לאורך כל חייו. נוסף על המלצותיו הנלהבות,²⁷ העיד ד"ר לוי שהרב אף סייע בפועל בבקאותו הנפלאה לפענח קטעים חסרים או מטושטשים מצילומי כתבי-היד בעבודותיו.²⁸ ראוי לציין גם כהמחשה, שמכל הספרים האפשריים בחר הרב קוק למסור בתור דורון לבר מצווה את הכרך הראשון של "אוצר הגאונים" עם הקדשה על חשיבות העיסוק בתורת הגאונים בלימוד.²⁹

במפעליו המחקריים, נוסף על הגשמת חזונו של הרב קוק למחקר מדעי תורני, הועיל רב"מ גם לקדם את חזונו הלאומי של רבו לקבץ את תורת הדורות יחד עם קיבוץ הגלויות, ולתרום לספרות הישראלית המקורית שרצה הרב להעמיד כאלטרנטיבה לתרבות שהציג אחד-העם וחבריו.³⁰

בתו של ד"ר לוי זוכרת שהיחס בין הרב קוק לבין אביה לא היה קשר רגיל של רב-תלמיד, אלא היה ידידות של ממש, קשר "דו-סטריי".³¹ לשם המחשה, בין קבוצת התלמידים הצעירים שפעלו עם הרב בבויסק קבע הרב שדווקא רב"מ ישב לימינו בבית הכנסת שם,³² ובמשך השנים הרב קוק אף התייעץ עמו בסוגיות רבות.³³ רב"מ (לרוב עם רמ"ז) אף היה מבין העורכים הראשונים של כתבי

27 במיוחד לגולת הכותרת ועבודת חייו "אוצר הגאונים", שם עוסק בפענוח, בהשוואת גרסאות, בסידור ובפרסום פירושי הגאונים ואיגרותיהם על הש"ס, ראו "אוצר הגאונים", מאמרי הראיה (לעיל הערה 8), עמ' 311–314; שם, "להופעת 'אוצר הגאונים'", עמ' 315–316; הראי"ה קוק, הסכמות הראי"ה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 92; בתרפ"ב–תרצ"ד הוציא רב"מ גם את ספרי "גנוזי קדם", מאסף מדעי לתקופת הגאונים, שאף הם זכו להסכמות נלהבות של הרב קוק.

28 רב"מ לוי בריאיון עם רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 7), עמ' 389.

29 רש"ב ורנר, הובא בליקוטי הראי"ה (שם), עמ' 383.

30 ראו רב"מ לוי, הקדמה לאוצר הגאונים על קידושי (לעיל הערה 19), עמ' ה; ראו גם אצל יי אסף (לעיל הערה 7), עמ' 118 ו-123.

31 מ' ליבזר (לעיל הערה 19). בעקבות מעמדו וחיבובו המיוחדים של הרב כלפיו, רב"מ הרשה לעצמו אף לבקר לפעמים את סגנונו של רבו, אך תמיד מתוך הערצה, למשל באיגרת לרב מיי"ט בתמוז תרס"ט, מובא אצל יי בארי, אוהב ישראל בקדושה, תל אביב תשמ"ט, עמ' 277: "אבקש סליחה מאדמו"ר שליט"א על דברי, כי לא נתכוונתי בהם אלא לשם שמים ולטובת הכלל, וכבר המליץ כבוד אדמו"ר עלי כי הנני "כבן שמתחטא על אביו ועושה רצונו", ולכן יעשה נא גם הפעם את רצוני [...]. והנני תלמידו המתאבק בעפר גאון דעותיו הנעלות". ראו גם בהמשך בהערה 62, ובאגרת מתאריך ז' באב תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/22: "מאוד ראוי לאדמו"ר להשגיח על כל היוצא מעטו שתהי הלשון והסגנון מובן על נקלה וגם הנקודות המפרידות על מקומם כי לפעמים הן משחיתות את הכונה הנאותה".

32 ב"מ לוי, "מפרקי זכרונותי" (לעיל הערה 5), עמ' ר.

33 גב' מ' ליבזר (לעיל הערה 19).

הרב.³⁴ רב"מ עצמו הבין שהרב קוק מצא בו חבר לנשמה, מי שמבין אותו ואת חדשנותו היטב, לעומת הרבנים הרבים שלא ירדו לסוף דעתו.³⁵ מעבר להערכתו של הרב קוק לרב"מ המתבטאת היטב באיגרותיו,³⁶ הננו רואים גם חיבה אישית מיוחדת כלפיו. הרב מתרפק שהתכתבותו עמו "מזכרת אותי את המעמדים שבהם הייתי מדבר באזניך את רחשי לבבי, משפע של אור ד' אשר באור תורת אמת, והנני משוה לנגד עיני את נפשך העדינה, שספגה בקרבה באהבה רוממה את כל אומר והגיון".³⁷ הרב אף מגלה את ציפיותיו מתלמידו: "ועתה הנני רואה אותה [נפשו העדינה, א"ש] צועדת בגאון שם ד' להגיע אל המעלה הדרושה, להיות ממקדשי שם השי"ת ושם ישראל באמת ברבים".³⁸ ראוי לציין שבאותה איגרת כותב הרב לרב"מ על תכניותיו להקים ישיבה מסוג חדש, וכנראה שבכוונתו לבקש ממנו, בבוא העת, ללמד שם.³⁹ עם הגיעו של רב"מ ארצה, אף סיפר הרב לגרי"מ חרל"פ על אודותיו "וניבא עליו בימים ההם גדולות ונצורות".⁴⁰

רב"מ מגלה על תקוותיהם המשותפות: "ייה"ר מלפני השי"ת לחזק את לבבי [...] להיות ממקדשי שם שמים ברבים כי אלה הם כל מאווי רוחי לקים ולהחזיק את היהדות כמרגלא בפומיה דאדמו"ר בתורת 'ויגזל את החנית מיד המצרי

34 ראו בהרחבה אצל י' מאיר, "אורות ויכלים": בחינה מחודשת של 'חוג' הראי"ה קוק ועורכי כתביו", קבלה יג (תשס"ה), עמ' 223–231, ואצל בארי (לעיל הערה 31), עמ' 273–279.

35 "מפרקי זכרונות" (לעיל הערה 5), עמ' קצח: "היה לששון גם להרב הגדול, ביחוד אחרי שהתחלתי לעמוד לפניו ולהרצות שאלותי בדברים העומדים ברומו של עולם [...] אשר בהן היה מתיחד בנפשו הוא ונושא ונותן עם אחרים ומעורר גם לברר אותן מכל צד [...] ודעתו היתה כבר רחבה מאד [...] והרבנים שכניו שדעתם בדרך כלל היתה קצרה לא הבינו לרוחו והיו גם מתנגדיו". כבר עמד על כך מירסקי (לעיל הערה 8), עמ' 210.

36 איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' קכב, מז' בטבת תרס"ח, "ידידי הנאמן הרב החכם ממולא בכל טוב"; הראי"ה קוק, איגרות הראיה, ד, ירושלים תשמ"ד, עמ' קלג, מד' באלול תרפ"ב: "ידיד לבבי הרב הגדול, לתורה ולתעודה, צפנת פענח, מוהר"ב מנשה ד"ר לויין שליט"א, שלו רב לך יקירי, לתורתך ולחכמתך, ולשאיפותיך הגדולות"; "להופעת אוצר הגאונים", מאמרי הראיה (לעיל הערה 8), עמ' 316, "חביבי וחמודי הרב הגדול החוקר המומחה בתקופת הגאונים". הרב מתייחס שם ל"ספרים הנכבדים וחקירותיו המצויינות".

37 איגרות הראיה (שם), א, עמ' קכב, מז' בטבת תרס"ח.

38 שם, עמ' קכא.

39 להלן פרקים ג–ד.

40 ריי"מ חרל"פ, ספר היובל להרב ד"ר ב"מ לויין במלאת לו ששים שנה (עורך: ריי"ל מימון), ירושלים ת"ש, עמ' 16, הובא בליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 7), עמ' 383.

ויכהו בחניתו⁴¹. כלומר שהרב היה רגיל לומר שצריכים לגזול את כלי הנגיחה מהחוקרים המקולקלים, ולהיעזר בהם כדי להפריך את טענותיהם. הרב ראה שותפות ביניהם במשימה וכותב לרב"מ, "נעבוד יחד, יקירי נפשי, כל אלה אשר נתן ה' בקרבם רוח חיים להשכיל אל נשמת אור עולם אשר באוצר חיים של ישראל [...] נקום יחדו נבא לגנו נלקוט שושניו ופרחיו"⁴².

במקום אחר מפרט הרב קוק את שיתוף הפעולה הנדרש בינו לבין רב"מ וחבריו החוקרים התורניים המשכילים (מביניהם הרב ד"ר מ' זיידל):

מה מאד אשמח בכניסתכם ע"ד העבודה הנחוצה לנו בדור זה מאד, לרומם שם ד' [...] ע"י חכמי לב מלומדים תכסיסיים. אמנם טוב ויפה מאד שנוכל להתאגד, כי הסקירה וההשקפה הפנימית של אנשים כמוני תוכל להועיל הרבה בעה"י למסודרים ומחומשים בידיעות ע"פ הסדר האירופי, וכמו כן יועילו לנו דרכם וסגונם של המתלמדים בבתי יפת ג"כ, ומנייהו ומנן תסתיים שמעתתא [פירוש, ומהם ומאיתנו הדבר יסתיים, א"ש] בעה"י.⁴³

כך גם מצדו של רב"מ, קשרו עם רבו בהחלט אינו רק אינטלקטואלי. כך מורגש למשל בתיאורו של רב"מ את פגישתו המחודשת עם הרב:

מהמון ההתרגשות הכבירה שתקפה עלי בהופיע לנגד עיני זיו קלסתר פני אדמו"ר שליט"א פרצתי בבכי אדיר וחזק והתיפחתי מאד, וכל אותם הגעגועים החמים שהיו עצורים בקרבי כל הימים שלא זכיתי להסתופף בצל גאון אדמו"ר שליט"א שטפו אז ויעלו בנהרי דמעות קדש.⁴⁴

41 ח' בתמוז תרס"ה (לעיל הערה 19), על פי שמואל ב כג, כא. התברר שהמאמר היה גם מרגלא בפיו של רב"מ שמזכירו שוב באיגרתו לרב מט"ו בסיון תרס"ז (לעיל הערה 20): "ושמור וחקוק תמיד בלבבי הכתוב השגור בפי אדמו"ר יוגזול את החנית".

42 איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' רסז, מ"י באב תרס"ט.

43 שם, עמ' פו, מ"יב בתמוז תרס"ז. בדומה לכך ראו שם, עמ' ריג, מ"י בתשרי תרס"ט, שם המכותב הוא ר"מ זיידל, אך לאורך כל האיגרת מתייחס הרב ל"חבורה" שלו, ובסוף אף מפרט שהמכתב מיועד גם לרב"מ. בהזדמנות אחרת, איגרות הראיה (לעיל הערה 36), ד, עמ' ריג: "ובאמת מאד הנני משתוקק, שיהיה דיבור של ח(נ)בה מצוי בין חבורתנו, בין יחיד-הסגולה המבינים ומרגישים שיש לנו עבודה רוחנית עזה, חדשה וגדולה [...] ע"כ הייתי חפץ מאד לקבע קורספונדנציה [התכתבות, א"ש] קבועה עם כל השרידים של נבוני הצעירים, יודעי תורה ואוהביה [...] ועסוקים במדעים באופן הגון ומזורז, ומנן ומנייהו תסתיים שמעתתא בע"ה".

44 איגרת רב"מ לרב מ"א בתמוז תרע"ח, התפרסם במישור א, לג (תש"ה), עמ' ו. ראו גם איגרת לרב מטבת תרס"ח (לעיל הערה 23): "גדול הוא וקדוש לי היום שבו הגיעה עדי

כבן הרוצה למצוא חן בעיני אביו, רוצה רב"מ לשתף את הרב במחקרו החדש על תקופת הגאונים: "ומה מאד אותה נפשי לשלחו לכי' גאון אדמו"ר שליט"א דוגמה קלה מן הספר הגדול הזה".⁴⁵

תקוותיו של הרב קוק מתלמידיו החוקרים מורגשות גם כשמציע הרב קוק לר"מ זיידל שילך בעקבותיו של רב"מ ללמוד בסמינר בברלין וליישם את "החיבור הנעלה הזה [...] ט(ל)פוס יקר מקורי ואורגני, הכולל ומאחד, קדושה, חכמה, וגבורה, תקות צדק ואמת וזיו חיים".⁴⁶

כאמור, כאחד שהקדיש את חייו למחקר, ההערכה והחיבה שהראה הרב קוק לרב"מ עד סוף ימיו ולמפעליו המחקריים, מחזקות את החשיבות שהעניק הרב לעבודתו המדעית. אפילו תוך כדי מחלתו הסופנית, נענה הרב קוק לבקשתו האישית של רב"מ והשיב באריכות מיוחדת לביקורתו של יעבץ נגד ספר מורה נבוכים.⁴⁷

ג. חידת אי-שיתוף רב"מ לוי בהוראה ב"ישיבה המרכזית"

לאור כל החיבה וההערכה של הרב קוק כלפי רב"מ ולעבודתו בתחום המחקר בקדושה, מתחדדת השאלה מדוע לא פנה אליו ללמד בישיבה המרכזית? השאלה מתעצמת אף יותר אם נזכור שרב"מ היה מבין אנשי הסוד הראשונים ואף שותף בחזון הקמת הישיבה מהסוג החדש.⁴⁸ הרב כותב לו: "הישיבה,

איגרת קדשו הטהורה [...] בגאון קדש אזכרה ימים מקדם שבהם התהלכה נפשי לימין קדשו והייתי מטייל על ידו בעולמות העליונים ארוכות וקצרות [...] הימים הטובים והקדושים ההם ומי יודע ומתי אשוב ואזכה שוב בהם". ראו גם איגרתו לרב מחי' בתמוז תרס"ה (לעיל הערה 19). מעניין לציין גם את חתימותיו של ד"ר לוי לאיגרותיו אל רבו, למשל איגרת לרב מט"ו בסיון תרס"ז (לעיל הערה 20): "והנני תלמידו מתאבק תמיד ברום דעותיו הטהורות ומשתחה מול גאונו".

איגרת רב"מ לרב מי"א בתמוז תרע"ח, שם. 45

באיגרת לר"מ זיידל, איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' קז, מכ"ט בסיון תרס"ו. ייתכן שאף שלח את בנו, הרב צבי יהודה לאשכנז למטרה זאת, עיינו ב"מבחנים מעשיים" (לעיל הערה 1), עמ' 246.

הראי"ה קוק, "מאמר מיוחד לעומת שיטת רבי זאב יעבץ זצ"ל בספרו תולדות ישראל", מאמרי הראיה (לעיל הערה 8), עמ' 105–112. לרקע כתיבת המאמר ראו רמ"ד רבינוביץ, "מבוא לאגרת תחית המתים", איגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"א, עמ' שיא–שטו; ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 7), עמ' 391.

הרב שאף להקמת "ישיבה חדשה, גדולה ומרכזית לשוב החדש", איגרות, א, עמ' קצד, מד' באב תרס"ח, כבר בהיותו ביפו, ולכך מתייחסות האיגרות מסביבות שנת תרס"ז, ראו יי אבנרי, "הרב קוק ופעילותו החינוכית בתקופת יפו", ניב המדרשיה (תשמ"ה), עמ' 192. ראו אצל ר"י רודיק, חיים של יצירה – ישיבת מרכז הרב לדורותיה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 50–

מגמתה האידיאלית אצלי הלא ידועה היא לכבוד מעלת ידידי⁴⁹, ובמקום אחר, "שאפותינו הגדולות [...] ליסוד הישיבה-המרכזית, לעולם היהדות כולו בעיר חמדתינו, ככל הדברים והאמת, אשר נמסרו ממני ללבך הנאמן".⁵⁰ שותפות זאת התבטאה גם בהתכתבות ענפה בין הרב קוק ובין רב"מ בנושא.⁵¹ השאלה נשאלת בכמעט אותו תוקף⁵² גם לגבי איש סודו הנוסף ששיתף הרב בחזון ובתכנון הישיבה עוד בימי יפו, התלמיד החוקר הנוסף מתקופת בויסק, הרב ד"ר משה זיידל.⁵³ אם בחר הרב זצ"ל בשני אלו ללמד את בנו יחידו,⁵⁴ מדוע

54, שהישיבה ביפו קמה רק בתרס"ט, ולא התרוממה לפחות מבחינה כמותית (בין 7–10 בחורים), ובסוף התפרקה כעבור שנתיים. ברם היא היוותה מה שמכנה רודיק "הגרעין הרוחני הסמלי" לעתיד, כך שבעלותו לירושלים כעבור יותר מעשור להיות הרב הראשי, התנאים, מעמדו של הרב, ארגון תנועת "דגל ירושלים" והמיקום בבירה ההיסטורית היו יותר בשלים להקמת אותה הישיבה החדשה והמרכזית המדוברת. על כן צודק ידידי הר"נ גוטל, מכותבי הראייה (לעיל הערה 7), עמ' 127, כשמגדיר את נושא האיגרת בהערה 51: "מרכז הרב".

- 49 איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' קכא-קכב, מו' בטבת תרס"ח.
- 50 איגרות הראיה (לעיל הערה 36), ד, עמ' קלג, מדי' באלול תרפ"ב.
- 51 למשל באיגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' פז-פו, מי"ב בתמוז תרס"ז; באיגרת מט"ו בסיון תרס"ז (לעיל הערה 20); ובאיגרת משותפת של ר"מ זיידל ורב"מ מבין המצרים תרס"ז (לעיל הערה 19); איגרת מאלול תרס"ז (לעיל הערה 7); ומ"ק ירח טבת" תרס"ח (מצוטט לעיל בהערה 23), בכולם מייעץ רב"מ לרב על הישיבה שברצונם להקים.
- 52 על פי איגרת ר"מ זיידל, מנחם-אב תרס"ו, לר' שלמה מנחם רס, מארכיון של רב"מ לוי, גם רמ"ז היה מקורב עם החוקר הגדול ר' זאב יעבץ ושיטתו, אך לא ברור קשרו עם ר"מ הלוי, ועל כל פנים קשרו לא היה הדוק עם שני החוקרים שהזכיר הרב קוק כזה של רב"מ. נוסף על כך, הרצב"י העביר שיעורים בתנ"ך, נושא ההתמצאות של רמ"ז, ואולי לא רצו בישיבה "יותר מדי" שיעורים בתנ"ך.
- 53 אין בידינו המכתב של הרב, אך מתשובתו של הרמ"ז, שציטטנו בהמשך ליד הערה 122, ניתן לשחזרו. כך גם במכתב של רב"מ לרב קוק מאותה תקופה, ט"ו בסיון תרס"ז (לעיל הערה 20): "עיי' אהובי ידידי מר זיידל קבלתי הפרוגרמה [התכנית, א"ש] מהישיבה שכבוד אדמו"ר אומר ליסד". כך גם במכתבו של רמ"ז אל הרב מער"ה תר"צ, ארכיון בית הרב, ב/120, "ע"ד יסוד ישיבה משאת נפשו מאז".
- 54 "מפרקי זכרונותיי" (לעיל הערה 7), ואצל הרב צב"י קוק, לנתיבות ישראל (שם), עמ' סב.

לא סמך עליהם להעביר שיעורים בישיבה?⁵⁵ מבחינת רמה, הלא מדובר ברבנים יראי שמים מהשורה הראשונה של חוקרי התלמוד והתנ"ך?⁵⁶

ניזכר שכשרעיון הישיבה המרכזית התחילה לקרום עור וגידים, ביקש הרב מתלמידו המשכיל, הרב הנזיר ר"ד כהן זצ"ל, ולא מהרי"מ חרל"פ למשל, לכתוב את תכנית הלימודים (שהושפעה לא מעט מתכנית "האקדמיה היהודית לחכמת ישראל" של הברון דוד גינצבורג בפטרבורג,⁵⁷ שם למד הנזיר) שזכתה גם לאישורו של הרב.⁵⁸ יצוין שתכניתו המפורטת של הנזיר הייתה מיועדת לשימוש פנימי, עובדה המעידה כמאה עדים שהרב קוק באמת האמין לכתחילה בתכנית המדעית. בהתאם לתכנית, הרי אין יותר מתאים לשלב בצוות מאשר את הרב ד"ר ב"מ לויך.

במיוחד קשה הדבר לאחר שגילינו שהרב ביקש דווקא מרב"מ בשנת תרפ"ד⁵⁹ לנסח את הפרוספקט של ה"הישיבה המרכזית העולמית בירושלים".⁶⁰ בידי צילום הטיוטה המוצעת של ה"קול קורא" ששלח רב"מ לידידו ד"ר זיידל, שהוא

55 תעלומה זאת מתחזקת לאור איגרת מער"ה תר"צ (לעיל הערה 53), שם מתעניין רמ"ז מניו יורק במה שקורה בישיבה-המרכזית. היות שהוא נמצא אז בשלבי תכנון עלייתו, סביר ביותר שיש בכך יותר מרמז, שהוא מעוניין ללמד שם! רמ"ז עלה שנה לאחר מכן בשנת תרצ"א, ובמשך יותר מעשרים שנה ניהל את הסמינר למורות ולגנות של המזרחי (שהתמוזג עם סמינר המורים שהקים רב"מ בפתח תקווה, כיום "מכללת אפרתה").

56 ראו לעיל הערה 8. הרמ"צ נריה, שיחות הראי"ה (לעיל הערה 15), עמ' רלד, מצוין שבישיבת טלז למד רמ"ז חברותא עם הגרי"ש כהנמן, ובליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 7), עמ' 401, שבתקופה אחרת למד חברותא עם הגרי"א וסרמן, דבר המלמד על מעמדו וכישורו. הוא חיבר את פירוש דעת מקרא על ספר מיכה, ורבים מחידושו מוזכרים לאורך הסדרה ובקובץ ר"מ זיידל, חקרי מקרא, ירושלים תשל"ח.

57 כפי שמוכח מהשוואה עם תכנית האקדמיה, ראו הר"ד כהן, משנת הנזיר, ירושלים תשס"ה, עמ' כג-כד, וכבר עמד על כך ז' שז"ר, "נזר הנזיר", נזיר אחיו, ירושלים תשל"ח, א, עמ' טו, שלמד עם הנזיר באקדמיה של הברון גינצבורג.

58 שם, עמ' מח-מט, מתאריך חנוכה תרפ"ב, חודשיים וחצי אחרי עלייתו. מצדו, מבהיר הרב הנזיר, שם, עמ' מח, שהקמת הישיבה המרכזית עם תכנית לימודים כוללת ומקיפה, הייתה עצם מגמתו בעלייתו לארץ. ראו בהרחבה "על הלימוד המדעי של הרב הנזיר ויחסו של הרב קוק" (לעיל הערה 1). התייחסנו בהרחבה לצדדים המחקריים שבתכנית הלימודים ושברוספקט הישיבה במאמר "מבחינים מעשיים" (שם), עמ' 247-250.

59 אין תאריך בפרוספקט, וצ' ירון, משנת הרב קוק, ירושלים תשל"ד, עמ' 31, שיער שהוא מתחילת שנות התר"ס, ובארכיון בית הרב שיערו בערך משנת תר"פ. אנו מפרסמים כאן לראשונה את התאריך המדויק של כתיבתו מכי בתמוז תרפ"ד, וכנראה הוא יצא לאור בניו יורק בסמוך לתאריך זה (מצוין במאמרי הראיה, בהערה הבאה, שיצא בתרפ"ד), בעברית ובאנגלית, לרגל נסיעת הרב קוק לארה"ב באותה שנה.

60 מופיע במאמרי הראיה (לעיל הערה 8), עמ' 62-65.

מבקש ממנו להגיה את תוכנו לפני שיודפס. וז"ל המכתב הקצר שם המצורף בכתב יד לגיליון להגהה (ההדגש במקור, א"ש):

אחי! ⁶¹ תמול שלחתי לך החלק הראשון מקול הקורא היום אני שולח לך החלק השני. ואתה הלא תבין כי כולו מעשי ידי ה"חייט" הידוע (שאתה קורא לו בשם "רבי בנימין אחי") ויש אשר מקומות התפר גם נכרות, אבל עצם החבור של כי אדמו"ר היה "לא יוצלח" ממש והייתי אנוס לחבר מאלו שברי שברים של פסקאות מספרי אדמו"ר שליט"א. ויש אשר כי אדמו"ר בקש לתקן את הליכות סגנונו והעלה קלקול וערכו הסגנון. בכל זאת אדמה כי ההרצאה עלתה כמעט יפה ובכל-אופן מובנים הדברים והשאיפות האמורות. ואתה דוק נא **והודיעני תכף דעתך קודם שיודפס.**

אחרי סוף הפסקא "חכמת ישראל" הוספתי עוד משפט אחד. ⁶² המשך הפרוספקט שם נכתב בהתאם לכללי אותה תכנית מדעית מתוכננת, וממילא מובן למה נעזר הרב דווקא בתלמידיו החוקרים, הרב הנזיר, ד"ר ב"מ לוי וד"ר מ' זיידל, בעיצוב תכנית הישיבה ובפרסומה.

נוסף על כך, מינה הרב את ד"ר ב"מ לוי בנסיעתו לארה"ב למטרת אוצר הגאונים, לשם הצגת "דגל ירושלים" והישיבה המרכזית (למטרת התרמה בארה"ב). ⁶³ אין מנוס מלומר שלא רק שהרב לא התבייש מייצוג אקדמאי דגול זה אלא הוא אף חשב את הדבר לייצוג אמת. נמצא שרב"מ (וכן רמ"ז) היה מעורב בחזון הישיבה המרכזית ואף בביצועו בפועל, ומדוע אם כן לא היה שותף בצוות הישיבה? הרי הוא היה מתפלל בקביעות בישיבה וביתו שכן דקות ספורות משם, והוא אף ביקר שם את מרן הרב זצ"ל לעתים תכופות. ⁶⁴

61 כך תמיד התחיל רב"מ את איגרותיו לרמ"ז, ארכיון רב"מ לוי.

62 ארכיון רב"מ לוי, עותק שמור אצלי.

63 איגרות הראיה (לעיל הערה 36), ד, עמ' קלג, מד' באלול תרפ"ב.

64 עיינו בהמשך ליד הערה 132. גם רמ"ז התגורר משנת תרצ"א בשכונת שערי חסד, מרחק הליכה קלה מהישיבה לאדם בן 46. אמנם ייתכן גם ששהייתו של רב"מ בחו"ל במשך כמחצית מכל שנה באותה תקופה (בהמשך הערה 101), הקשתה על העברת שיעור קבוע בישיבה, אך כשם ששיבות ר' יצחק אלחנן בניו יורק ובית המדרש לתורה בשיקגו נהנו מהרצאותיו במשך מחצית השנה שלו בחו"ל כך יכלו ליהנות במרכז הרב במחצית השנייה שלו בארץ.

לאור תפקידו המרכזי בתכנון הישיבה, ניתן להקשות גם מדוע עם הקמתה מקומו של הרב הנזיר זצ"ל היה פחות מרכזי מאשר תוכנו.⁶⁵ למשל, באיגרת של הרב קוק לנדיב ד"ר מרקוס כהן משווייץ, ידידו של הרב הנזיר, מוזכר שבשנת תרפ"ה העביר הנזיר רק שיעור אחד בשבוע בנושא כללי התורה, והוא אינו מקבל משכורת כאחד מבכירי הצוות,⁶⁶ ובשנת תרפ"ו לימד רק פעמיים בחודש.⁶⁷ אמנם ייתכן שמדובר בפועל יוצא של שתיקתו של הנזיר ושל תעניות הדיבור הרבות שלו, וכן שרוב בני הישיבה המרכזית לא הצליחו לרדת לסוף דעתו של הנזיר.⁶⁸ בעקבות ייחודו של הרב הנזיר, נתמודד בהמשך בעיקר בשאלת אי-שילובם הטוטאלית של רב"מ ורמ"ז, למרות שייתכן שחלק מהדברים נוגעים גם לצמצום מספר השיעורים של הנזיר (שאף הוא דגל בלימוד תורני-מדעי)⁶⁹ בישיבה.

ד. העדפת "תורת ארץ ישראל" כעיקר על חשבון "חכמת ישראל" המטרה ה"צדדית"

קשה לנו היום להעריך את מידת החדשנות שבישיבה המרכזית.⁷⁰ בחזון המורכב מחידושים כה רבים, גם אם כולם קשורים זה בזה, ייתכן שלעתים צריכים לקבוע סדרי עדיפות מה עיקר ומה סובל דיחוי.

65 בתמונת הישיבה המרכזית משנת תרפ"ט, ר"ש אבינר, רבנו, ירושלים תשס"ד, עמ' 71, סודרו תמונותיהם של רבני הישיבה מסביב לתמונתו של הרב קוק, והרב הנזיר מופיע רק שני מצד שמאלו (בצד ימין נמצאים הרצי"ה והמשגיח הרב יצחק אריאלי, וראשון משמאל הגרי"מ חרל"פ). על אודות הרב הנזיר בישיבה ראו אצל ר"י רודיק (לעיל הערה 48), עמ' 169–162.

66 איגרות הראיה (לעיל הערה 36), ד, עמ' רכג.

67 באיגרת מכ"ב בתשרי תרפ"ו, שטרס פורסמה, Yeshiva University Archives, CRC, 124/5, "בשם מרן הגאון" לוועד הסתדרות דגל ירושלים שבשווייץ, מוזכר שהנזיר מעביר בישיבה שיעור פעם בחודש ב"מדות שהתורה נדרשת בהן", ופעם בחודש ב"סקירות על השיטות המחקריות שבחכמת ישראל".

68 רש"י רענן, בשמן רענן, ירושלים תשנ"א, עמ' פא, וכן שמעתי מחלק מהלומדים בישיבה בתקופתו ששמותיהם שמורים עמי.

69 ראו בהרחבה במאמרי " אין לנו לירא מביקורת': הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק", (לעיל הערה 1).

70 ראו בהרחבה אצל ר"י רודיק (לעיל הערה 48), לדוגמה עיינו "בתי הישיבות במצוקתם", התור, ו' באלול תרצ"ד, עמ' 6, שיותר מעשור לאחר הקמת הישיבה, נטען שהיא עדיין הישיבה היחידה בעולם שהרצאות התלמוד וההלכה נישאות בה בעברית.

בנוגע ל"תורת ארץ ישראל"⁷¹ הכולל את הנושאים הלאומיים, הלימוד בעברית ולימוד "מרחב התורה"⁷² (אמונה, תנ"ך, חסידות, ומוסר), הייתה תמימות דעים בין כל המתכננים והחוזים של הישיבה וגם בין כל הרבנים המבצעים. ברם לגבי "חכמת ישראל" המדעית ושילובה הראוי עם הלימוד ה"ישיבתי" המסורתי, תיתכן, מטבע הדברים של כל רעיון מורכב, מחלוקת במינון. לרב עצמו הפריע אפילו המינון שהציע רב"מ בנוגע להכנסת האקדמיה לישיבה. הרי ברור ששניהם חלמו שוחחו והתכתבו⁷³ על הקמת ישיבה מסוג חדש, שתכלול גם לימוד ב"חכמת ישראל"⁷⁴. השאלה היא, לפי הרב ותלמידו, אם מדובר על אחת מהמטרות העיקריות של הישיבה או שמא במטרה משנית? ראייה משולבת של איגרת של רב"מ, המתפרסמת כאן לראשונה,⁷⁵ יחד עם תשובתו של הרב, מבהירה את הנקודה. וכך כותב רב"מ לרב:

ואולם לפי דעתי אי אפשר לישיבה כזו היום להתקיים אם לא תצטרף אליה איזו אוניווערזיטאט או איזה בית ספר גבוה שהלמודים הכוללים בו צריכים אמנם לתכסיסים שונים מן האוניווערזיטאט הרגילה. אבל מבלעדיהם אי אפשר להישיבה לבדה להתקיים, כלומר: אין ביד הרבנים שיצאו ממנה להועיל לאומתנו ולתחלואה אשר חולה בה יד הזמן הקשה... ורק באופן זה אפשר להמציא רון(ו)חה ופדות לנפשות נענות. אמנם יש לנו סמינרים למדי, אבל בהם חסר לגמרי הרוח הישראלי החטיבה המיוחדת.

בכלל השאלות המנסרות בחלל עולמנו אינם יכולים להפתר עוד מכותלי בתי המדרש וצריכים להערות יסודיות מדעיות והשכליות ואחרי כן רק

71 לגבי השימוש במונח זה ראו בתקליטור של תכנית החיפוש בכתבי הרב קוק של ידידי ר"ד גולדשטיין, ובמיוחד בספרים של הרצב"י קוק זצ"ל, ויבלי"א הר"ש אבינר והר"א שוורץ שם.

72 הראי"ה קוק, אדר היקר, ירושלים תשמ"ב, עמ' קיד-קטו, ו-קיח; "הרצאת הרב", אורות התורה, ירושלים תשל"ג.

73 ראו בהערות 49-51.

74 כפי שפירט הרב באיגרת לר"י הלוי, איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' קפד-קצ, מ"ז בסיוון תרס"ח, ועיינו בהרחבה במאמרי "חמכת ישראל בקדושתה" (לעיל הערה 1).

75 החלק הראשון של המשפט וגם המשך האיגרת מובאים על ידי הרמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 7), עמ' 377, אך הושמט קטע שלם החשוב לענייננו ומסומן שם "...".

אח"כ אפשר להלב הטהור והרוח הנכון לבא אחריהם ולהסב אותם לטוב

כלב ורוח אדמו"ר.⁷⁶

בתשובתו,⁷⁷ ענה הרב לרב"מ ששתי המטרות העיקריות של הישיבה שברצונו להקים הן קירוב האומה לתורה בעזרת: (א) לימוד מרחב התורה (אמונה, פנימיות, תנ"ך); (ב) הקמת ישיבה ברוח לאומית. אז מוסיף הרב קטע חדש וקצר אך רב עוצמה: "כל המטרות הצדדיות יוצאות הן משתי אלה העקריות". לאילו "מטרות צדדיות" אחרות מתייחס הרב? רק לאור הפרסום כאן של האיגרת המקדימה של רב"מ מובן שהרב השיב כאן לאותה מטרה נוספת שעליה עמד רב"מ, על החינויות, לדעתו, של השילוב האקדמי בישיבה כנושא עיקרי. הרב אינו חולק כלל על חשיבות הנושא, הן לכתחילה כאידאל⁷⁸ הן בדיעבד (כאמצעי להילחם במשכילים המנגחים).⁷⁹ אולם יש כאן בבירור הבחנה בין עיקר לטפל, איפה שלפי הרב זצ"ל החידוש של חכמת ישראל אינו מבין החידושים העיקריים של הישיבה, אלא הוא מגדירה כ"מטרה צדדית". אמנם, כאמור למעלה, קשריו של רב"מ עם הרב ואף פעילותו לייסוד הישיבה נשארו כפי שהיו גם לאחר חליפת המכתבים הנ"ל, אך מסתמנים כאן בבירור חילוקי דעות.⁸⁰

הדגש דומה נמצא בהתכתבות בין הרב ובין ההיסטוריון ר"י הלוי, רבו השני של רב"מ, שרב"מ שידך ביניהם כדי לשתף פעולה בעניין הקמת "ישיבה חדשה, גדולה ומרכזית לישוב החדש":

76 איגרת מט"ו בסיוון תרס"ז (לעיל הערה 20).

77 איגרת הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' קא-קכב, מז' בטבת תרס"ח. ראו איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, שכתב הרב מכתב נוסף לרב"מ באמצע, ב"ב בתמוז תרס"ז, אך הרב מקצר שם מאוד, ובנושא הרעיונות של רב"מ לישיבה, כותב במפורש "הנני מוכרח, יקירי, לקצר. ע"ד ישיבה, תקות לבבי בעה"י, אקוה לדבר עוד במכתבים הבאים, ואבטח שכל מה שיוכלו כל חכמי לב וישרי דעת לעזור, לרומם ולשגב את הענין, יעשו למען שם ד' ארצו עמו ונחלתו". באיגרת הבאה שלו שהבאנו כאן, פורע הרב את חובו בהתייחסותו לאקדמיה בישיבה.

78 כפי שמוכח מהתכנית והתקנון של מכון הרי פישל לדרישת/למחקר התלמוד, התכנית החינוכית המקורית, לשימוש פנימי, של מרכז הרב, "הרצאת הרב", מגעיו עם סמינר הרבנים של ברלין וישיבה אוניברסיטה, לימודו היום-יומי עם הרב פרופ' שאול ליברמן, מכתבי ההסכמה שלו לחוקרים-בקדושה, חינוך בנו ועוד, על כל אלה הרחבנו במאמרנו הקודמים (לעיל הערה 1).

79 בעיקר ב"חכמת ישראל בקדושתה" (לעיל הערה 1), פרק ג, ולעיל בהערה 41.

80 עיינו למעלה ליד הערה 31, על מעמדו הייחודי של רב"מ שהרשה לעצמו, יחד עם הערצתו גם לבקר את רבו.

וחלילה חולין הוא לנו לדמות בית נכון ונשא, המיוסד על פי רוח קדוש וטהור זה, לבתי הסימינארים המערביים, שאפילו הטובים שבהם עשו את מלאכתם לחכמות חיצוניות ולנימוסי הטרקליניות המערבית עיקר, ותורתם ויראתם טפלה.⁸¹

אמנם הרב מדגיש שם במפורש שהמחלוקת ביניהם אינה גדולה כלל, והעיקר הוא בהחלט משותף. בדומה לכך, כעבור שנים, יחד עם ברכתו של הרב קוק למנשר שהוציא רב"מ וארגונו אלומ"ה⁸² לייסוד תכנית לימודי ערב להשתלמות בחורי ישיבה במדעי היהדות, שוב התבקש רב"מ על ידי הרב קוק להוסיף סעיף המדגיש שלימוד ישיבתי הוא חיוני, לעומת הכשרה מדעית שהיא תוספת חשובה אך אינה חיונית.⁸³

את ההבחנה בין עיקר וטפל בלימוד עושה הרב גם באיגרת לצלע השלישית של תלמידיו הצעירים מימי בויסק (שלימים נהיו לחוקרים גדולים בקדושה), הרי הוא אחיו ר' שאול חנא קוק, בעת לימודו בסמרגון. הרב מפציר באחיו לחזק את "למודך בחשק ואהבה, לקנות ידיעה שלמה, בגמפ"ת (=גמרא, פרש"י, ותוספות) כסדרן, לעשות העיקר עיקר והטפל טפל. כי לא ראיתי חכם גדול באמת כ"א מאותם שמשמים עיקר עסקם בתלמוד וראשונים".⁸⁴ דווקא על

81 איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' קצד, מד' באב תרס"ח, בתשובה לאגרת של ר"א הלוי מכ' בתמוז, ארכיון בית הרב, ב/ה-4. עיינו גם שם, בעמ' קפד-קצ, מ"ז בסיון תרס"ח.

82 "האגודה לקידום מדעי היהדות ברוח המסורת", אלומ"ה, מפעל מדעי-תורני נוסף של רב"מ שייסד יחד עם רמ"ז ור' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן), ראו אצל י' אסף (לעיל הערה 7), עמ' 121-127, שמביא מסמכים רבים מארכיון אלומ"ה הנמצא בתוך ארכיונו של י' רדלר-פלדמן, באצ"מ 357/89A. מעניין להוסיף שבאיגרת שכתב רב"מ לרב קוק כשלושים שנה לפני כן מטבת תרס"ח (לעיל הערה 23), ממשיל רב"מ "כי מזרע הקדש שזרע גאון אדמו"ר על תלמי לבבי [...] הנה תקותי חזקה, כי בא יבא היום ההוא [...] והשבליים והקשים האלה [...] ישאו ראשיהם למעלה והיו לקמת שדה [...] והיו לאלומה חזקה". תרומתה ההיסטורית של אלומ"ה הייתה יזמתו של רב"מ, עם התקרבותו של בנו יצחק לגיל המצוות באלול תרצ"ו, להקים את הישיבה התיכונית הראשונה בארץ ישראל, לשילוב לימודי קודש עם לימודים כללים אחר הצהריים, ברחוב יפו, מ' ליבור (לעיל הערה 19). ישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה נוסדה רק בשנת ת"ש, וגם אז כללה רק לימודי קודש, והמדרשה בפרדס חנה נוסדה בשנת תש"ה.

83 מובא אצל אסף (לעיל הערה 7), עמ' 124, ומצוין שם שהתכנית יועדה בעיקר לבוגרי ישיבות מרכז הרב וחברון.

84 איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' ז, שבת תרנ"ז, נשלח מהרב לאחיו בהיות רש"ח בן 18 בלימודו בסמרגון. ייתכן אף שהמעבר של רש"ח בשנה הבאה ללמוד עם אחיו הרב בבוויסק הייתה תוצאה מהבעיה הזאת.

רקע תחומי ההתעניינות המגוונים של רש"ח, נראה שכוונת הרב הייתה להניעו מהקדשת זמן רב מדי ללימוד תנ"ך, פיוטים, בלשנות, היסטוריה יהודית, ביבליוגרפיה וכלל חכמת ישראל,⁸⁵ על חשבון העיקר, הגמרא בעיון.⁸⁶ אכן יחד עם החשיבות שהרב מעניק בכתבים⁸⁷ ובמעשים⁸⁸ רבים לעיסוק בצדדים ההיסטוריים והביקורתיים של התנ"ך ודברי חז"ל, הוא הזהיר מהנטייה של המחקר לעסוק בטפל ולשכוח את העיקר, עצם הרעיונות של התורה וערכם הנצחי והנעלה.⁸⁹

נוסף על כך ידוע לנו לפחות על רמ"ז שכבר "הסתבך" בישיבה-אוניברסיטה בעקבות חלק מהתוכן של השיעורים שלו. ד"ר זיידל, נבחר על ידי הרב ד"ר דב רעוול לעמוד בראש מחלקת התנ"ך באוניברסיטה, משום שידע שיכול היה לסמוך עליו ללמד את השימוש היעיל בכלים מדעיים בלימוד תורה, וכן "מה להשיב" למבקרי המקרא.⁹⁰ למרות זאת היו כאלה מהאגף השמרני שבין הר"מים שם שחשדו ברמ"ז בדעות ליברליות מדי,⁹¹ אך הרב רעוול עמד לימין

85 רבים ממחקריו בנושאים המגוונים הללו נקבצו בשני חלקים של רש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ירושלים תשי"ט-תשכ"ג, ראו א"ז בן ישי, "עם כינוס פזורי עטוי", הקדמה שם, א, עמ' יג. לגבי הברור באילו נושאים צדדיים בדיוק עסק בהיותו בסמרגון מצאנו רק מאמר אחד של כמה הערות שפירסם רש"ח תחת הכותרת "ביקורת ישרה" ששלח למערכת "הפסגה", כתב עת שהוקדש "לתת תשובה לכל אלה מן המשכילים, שהיו רגילים להתייחס בבקורת חוצפנית אל התלמוד", הרי"ל מיימון, "חבר וידיד", אצל ליקוטי הראי"ה, (לעיל הערה 7), עמ' 353. הרב מיימון היה אז עוזר למערכת.

86 עוד רומז הרב שם לאחיו להתרחק מהמשכילים בסמרגון, "ואתה אחי אהובי הנך יושב שמה, בטח רק את יראי ד' וחושבי שמו, האמונים עלי תורתו ויראתו, רק אליהם תארח לחברה". אולי משום כך לא היה נעים לרש"ח לשתף את אחיו בעיסוקיו המחקריים בנושאים אחרים חוץ מגפ"ת. רשימת משפיעים על רש"ח בתקופה זאת מובאת אצל מירסקי (לעיל הערה 8), הערה 85, בין השאר, הרי"א סילבר, ר"מ קרליץ (אחיו של החזון איש), מרדכי רוזנסון (אביה של אסתר רזיאל), ואנשים שהיו לימים לסוציאליסטים ידועים.

87 הרחבנו עליה ב"חכמת ישראל בקדושתה" (לעיל הערה 1).

88 הרחבנו עליה ב"מבחינים מעשיים" (לעיל הערה 1).

89 "הרצאת הרב" (לעיל הערה 72), עמ' יט. ראו גם שמונה קבצים, ירושלים תשס"ד, א, סימן תתפ, "חיצוניים ומקריים [...] גרגרים יבשים"; קבצים מכתב יד קדשו, ירושלים תשס"ו, עמ' רכו, "ידיעות צדדיות ביקורתיות"; איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, עמ' קסג; ראו באריכות עין איה, ברכות ט, ו.

90 J. Gurock, *The Men and Women of Yeshiva*, New York 1988, p. 48.

91 הרי"ד סילבר, מצוטט בריאיון אצל גורק (שם), עמ' 57, 80, ו-264, הערה 22; A. Rakeffet-Rothkoff, Bernard Revel, Philadelphia 1972/5732, p. 60.

תלמידו של הרב קוק.⁹² יצוין שבאותה זמן (אולי גם כתוצאה מסביבתו החדשה ומבעיות משפחתיות)⁹³ עבר רמ"ז תקופה של מבוכה נפשית, כתוצאה מהשערות טמאות וסתירות (לכאורה) שקלט ושהרב מכנה אותן "דמיונות שוא". הדבר "הדאיב והפליא" את הרב, והוא קיווה שהוא "רק חזיון ארעי".⁹⁴ גם כעבור שנה, נדהם הרב מה"עצבנות" ומ"קוצר הרוח" הנפשי והרוחני שהרגיש באיגרות שקיבל מתלמידו,⁹⁵ אך גם כאן, הרב מתייחס תמיד לד"ר זיידל בהערכה, בסבלנות ובתשובות ארוכות ומורכבות. רמ"ז שאל שאלות רבות בנושאי סתירות לכאורה בין תורה ומדע, בין מוסר ויהדות, ועניין היחס לגוים,⁹⁶ חופש הדעות, בחירה חופשית, חכמת ישראל, שאלות באמונות ודעות ועוד.⁹⁷ ללא ספק איגרות התשובות אליו הן מבין הקלאסיות והחשובות ביותר של הרב קוק.⁹⁸ ייתכן שהרב הרגיש שרמ"ז שואל את "שאלות הדור" ועל כן הוא השיב עליהן באריכות ובסבלנות. אין ספק שהרב ידע על הקונטרס וברסיה שמסביב לתלמידו החביב כשלימד בישיבה אוניברסיטה,⁹⁹ ואין גם ספק שלא רצה שהעסקתו תגרום בעיות דומות אצלו בישיבה המרכזית.

- 92 גורק, שם, עמ' 49, 77, 80.
- 93 רמ"ז הגיע אז בדיוק לארה"ב, ועיינו לעיל בהערה 19.
- 94 איגרות הראיה (לעיל הערה 17), ב, מ"ג בטבת תרע"ג, עמ' קיח-קיט.
- 95 שם, עמ' רסב-רסג, מב' בשבט תרע"ד.
- 96 על סמך השאלות הללו וכינויי החיבה המיוחדים של הרב כלפי השואל, שיערתי שרמ"ז הוא גם המכותב באיגרת בנושא מוסר ומלחמה בתנ"ך, שהופיעה במהדורה הראשונה של איגרות הראיה, ירושלים תרפ"ג, ב, עמ' 45, הושמטה מהמהדורות המאוחרות, והופיעה שוב במאמרי הראיה (לעיל הערה 8), עמ' 507-510.
- 97 מכותבי ראיה (לעיל הערה 7), עמ' 102-103.
- 98 צ' קפלן, בשיפולי גלימתו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 96, מעיר שלא תיתכן רשימה נרחבת של איגרות נבחרות של הרב שלא תכלול לפחות חלק מהאגרות לרמ"ז. ראו למשל רשימה פנימית לישיבת עטרת כהנים שנערכה על ידי הר"ש אבינר; רשימה ללימוד עצמי במגמת מחשבת ישראל במכללת יעקב הרצוג, אלון שבות. רמ"ז הוא הנמען ברוב האיגרות שנבחרו לתרגום לאנגלית על ידי ר"צ פלדמן, Rav A.Y. Kook- Selected Letters, Ma'aleh Adumim, 5746.
- 99 לפי י' אבן-חן, רב ומנהיג, ירושלים תשנ"ט, עמ' 447, רמ"ז היה זה ששידך בין הרב ובין הר"ד ד"ר רוול, נשיא ישיבה אוניברסיטה שאירח את הרב בביקורו בתרפ"ד בארה"ב. הרד"ר, שהוא בן גילו של רמ"ז, למד בטלו, שם למד גם רמ"ז, וייתכן ששם הכירו השניים. רמ"ז לימד שם באוניברסיטה בשנים תרע"ג-תרפ"ב, כך שהמשבר סביבו קדם לביקורו של הרב אצל הרב רוול. רמ"ז גייס את הרד"ר לפעילות בדגל ירושלים, וכאמור הרב רעוול חילץ את תלמידו של הרב קוק מהמשבר הנ"ל, לעיל הערה 92. אין ספק שבשיחותיהם הרבות באמריקה עלה נושא החבר המשדך המשותף. משנת תרפ"ג, שימש רמ"ז כמפקח על

חשש דומה היה גם בנוגע לרב"מ לוי. רבים אינם מודעים לכך שלאחר שעלה לירושלים, בשנים תר"צ-תרצ"ד, עבד רב"מ בספריה של הסמינר הקונסרבטיבי בניו יורק (Jewish Theological Seminary) במחקר למען עבודתו הענקית "אוצר הגאונים".¹⁰⁰ חלק מהזמן אף התגורר שם בפנימייה.¹⁰¹ אשתו נחמה אכן דאגה מתגובתם של הקנאים הירושלמיים לקשריו המקצועיים עם הקונסרבטיבים, אך רב"מ לא חשש להם.¹⁰²

מצד אחד, קשה להאמין שהרב קוק היה מסכים לכך, מצד שני, גם קשה לומר שרב"מ היה עושה משהו עקרוני בניגוד לדעת רבו הנערץ.¹⁰³ למרות קיומו של סימן השאלה, חשוב להדגיש שלעומת היום, בתקופת היותו בסמינר, לא היה מוסד זה רחוק מהיהדות הדתית.¹⁰⁴ אפילו היו תכניות ממשיות להתמזג עם ישיבת ר' יצחק אלחנן-ישיבה-אוניברסיטה, ולרוב לא ראו בכך כלאיים.¹⁰⁵ נוסף על כך יצוין שמגמתו בסמינר הייתה מחקר, והוא כנראה סירב ללמד שם מסיבות עקרוניות.¹⁰⁶ על אף לימוד הזכות, ייתכן שגם הרב, כמו אשתו של

- בתי הספר היהודיים בעיר בלטימור, עירו של אחיו, R. Bloom, "History of Jewish Education in Baltimore", PhD Dissertation, Dropsie University, 1972, pp.163, 209.
- 100 בעוד שמשפחתו הייתה בירושלים על פי האיגרת הנזכרת בהערה הבאה, רב"מ היה שם בשנת תרצ"ד. התאריכים המשוערים הם על פי דברי בתו ועל פי ההתכתבות של נשיא הסמינר אדלר עם רב"מ משנות תרפ"ט-תרצ"ה. עבודתו בסמינר נשמטה, מסיבות מובנות, מרוב הביורגראפיות שמצאתי על הרב לוי, וחשבת לעשות כן אף אני, אלמלא הקשר הישיר לנושא שלנו.
- 101 באיגרת של רב"מ לרמ"ז, ארכיון רב"מ לוי, מניו יורק מתאריך טו"ב למי"טמוניס (=לעומר) תרצ"ד, מודיע שהוא עבר לגור בפנימיות של הסמינר. רק י' אסף (לעיל הערה 7), עמ' 115, ציין שהיה בסמינר במשך סמסטר בתקופה אחרת, בשנת תרפ"ד. ייתכן שהעובדה הנ"ל הקלה גם על ידידו הרב שאול פרופ' ליברמן להרשות לעצמו לעבור אף הוא בשנת ת"ש ללמד באותו מוסד קונסרבטיבי, ולימים אף להימנות בין ראשיו. יש בכך פתרון אפשרי חלקי לתעלומה הגדולה, ומידת מה של לימוד זכות בנידון, ראו א' שבת, "על העסקתו של הרב פרופ' שאול ליברמן בסמינר הקונסרבטיבי", הצופה, י"ח באייר תשס"ח, עמ' 41-43.
- 102 מ' ליבזר (לעיל הערה 19). נציין שר' בנימין, אצל מירסקי (לעיל הערה 8), הערה 125, במאמר זיכרון לרב"מ ציין את האינדיבידואליזם כמידה בולטת באישיותו של רב"מ.
- 103 אך ראו בהערה הקודמת.
- 104 הרחבנו על כך במאמר "על הרב קוק ופרופ' שאול ליברמן" (לעיל הערה 1), עמ' 66.
- 105 עיינו על כך אצל A. Rakeffet-Rothkoff (לעיל הערה 91), עמ' 102-114; נ' אופיר (לעיל הערה 3), הערות 23-25.
- 106 למרות שנענה ללמד בישיבה אוניברסיטה בתרפ"ד, אסף (לעיל הערה 7), עמ' 115, מצוין שבסמינר רק עבד בספריה. גב' א' רובין-כהן, מהארכיון בסמינר חיפשה עבורי ולא מצאה שום זכר של רב"מ כמרצה בסמינר באותן שנים, וכפי הנראה בתו לא דייקה בזכרונה

רב"מ, חשש מלקומם את החוגים היותר שמרנים נגדו ונגד ישיבתו. בדומה למה שחשב הרב מלכתחילה להקים את הישיבה החדשנית ביפו ולא בירושלים,¹⁰⁷ בין השאר כדי לא להמר על סיבוך היחסים העדינים עם הישוב הישן,¹⁰⁸ כך ייתכן שחשש יותר מאשר תכנן מלכתחילה לגבי בחירת הצוות ונושאי הלימוד. למרות שכשחזר רב"מ ארצה באותם שנים, ידידותו עם הרב לא נפגמה,¹⁰⁹ בכל זאת ייתכן שקשריו עם הסמינר מנעו מהרב לבקש ממנו ללמד בישיבה.

חשוב גם לזכור שהניהול היום-יומי של הישיבה נעשה על ידי תלמידיו הקרובים השמרנים יותר של הרב, הגרי"מ חרל"פ (תרמ"ג-תשי"ב), משגיח הישיבה הר"י אריאלי (תרנ"ו-תשל"ד), בנו הרב צבי יהודה קוק (תרנ"א-תשמ"ב) וכן על ידי ראש הישיבה במשך תקופה קצרה (תרפ"ה-תרפ"ו) הר"א בורשטיין ("הרב מטבריג", תרכ"ז-תרפ"ו)¹¹⁰ שכולם צמחו בישיבות מהסוג הישן.¹¹¹ הרקע, העיסוק והכתבים של ארבעתם מעידים שהמגמה המחקרית-מדעית של חכמת ישראל לא הייתה בראש סולם עדיפויותיהם, בלשון המעטה.¹¹²

מלפני כ-80 שנה כשאמרה שהוא לא רק חקר אלא גם לימד שם. אין ספק שבמוסד מדעי זה ניסו לשכנע חוקר גדול בשיעור קומתו להרצות שם (על פי עדותו באיגרת שהזכרתי בהערה 101, פתחו לפניו את אוצר הספרים של הסמינר במידה שלא עשו לאף חוקר חוץ מהחוקר/ספרן הראשי עצמו, א' מרקס). כן נראה ממה שכתב באיגרת הנ"ל שהסידורים הכלכליים שאמורים להגיע מקרנות שונות הסתבכו, כלומר אין מדובר על משכורת סדירה תמורת הרצאות. בכל זאת יחד עם המגורים העניקו לו בסמינרי שימוש בטלפון ומזכירות, וניסו להשיג עבורו תקציבים ותרומות. אכן בהקדמותיו לכרכי אוצר הגאונים מודה רב"מ לתורמים רבים המזוהים עם הקונסרבטיבים והריפורמים.

- 107 עיינו לעיל בהערה 48.
- 108 ר"י רודיק (לעיל הערה 48), עמ' 51, מונה סיבה זאת בין כמה גורמים להחלטה. ראו איגרות הראיה (לעיל הערה 17), א, מ"ז בסיוון תרס"ח, עמ' קפד-קצ.
- 109 ראו בהמשך ליד הערה 132.
- 110 עיינו עליו אצל ד' יוסיפון, אנציקלופדיה של הציונות הדתית, א (לעיל הערה 7), עמ' 267-270, ואצל ר"י רודיק בהערה הבאה.
- 111 עיינו עליהם אצל ר"י רודיק (לעיל הערה 48), עמ' 150-180. השו"ת "Alien' Culture in the Circle of Rabbi Kook", *Study and Knowledge in Jewish Thought* (H. Kreisel, ed.) Beer Sheva 2006, pp. 253-264. המתנייח למגמה של סגירות ושמרנות לטעמו, בהבנת דברי הרב קוק אצל הרב חרל"פ והרב צבי יהודה, דבר שהתבטא אף יותר בניהול הישיבה לאחר פטירתו של הרב קוק.
- 112 מ' ליבזר, ראיון מוי בטבת תשס"ט, סיפרה שאביה היה מבקר את הרב חרל"פ בחגים, אך לא היה להם קשר מעבר לכך. בראש ספר היובל שהו"ל לכבוד יום הולדתו השישים של רב"מ כתב הרב חרל"פ מכתב בשבח מפעליו של רב"מ, מובא בליקוטי הראי"ה (לעיל הערה

חילוקי הדעות בנושא מבצבים גם בברכת הרב חרל"פ באיגרת המתפרסמת כאן לראשונה,¹¹³ בעקבות התפטרותו (הרצויה בעיניו) של ר' ישראל-שמעון רבינוביץ, חתנו (וגיסו¹¹⁴) של הרב קוק זצ"ל, מתפקידו כמנהל הישיבה בשנת תרפ"ח על רקע מחלוקות ומתח רב.¹¹⁵ לדברי הרב חרל"פ, ניהולו של יש"ר ה"מודרני" וה"קשה" עם "ידיים חולניות" (מלשון חול, א"ש) חרג מתפקידו כמנהל טוב "לבל יוצא מגבולו ויהיה נשאר בתוך תחומי", אלא גם "ידו פרש על הרוחניות",¹¹⁶ דבר שלא היה מתפקידו כלל. דרכו הניהולית והחינוכית של יש"ר הפריעו ל"התקשרותו של אדמו"ר הגאון (הרב קוק, א"ש) שליט"א עם הגדולים ומנהיגי הצבור של עיה"ק". הרב חרל"פ, שצייד עם הרב צבי יהודה במחלוקת עם יש"ר,¹¹⁷ מדגיש שם:

הישיבה הק' היא דרושה לשמר על צביונה הטהור, שתשאר בהוד קדושתה בלי שום צירופי מודרניות ועתה באים אחרים ורוצים להבין את צורת הישיבה נגד רוחנו ורוח מע"כ. בטח שהקלקולים יהיו מרובים על התיקונים.

אמנם הרב חרל"פ אינו מפרט בדיוק מה הם הצירופים ה"מודרניים", שחושבים להכניס בתחום החינוכי-רוחני של הישיבה שיפריעו לרבני ירושלים.

(7), עמ' 382–383, ובמסיבה שארגנו לרגל אותו יובל אף נשא הרב חרל"פ דברים. עיינו למעלה ליד הערה 40.

113 איגרת הגר"מ חרל"פ לר"א טייטלבוים (תרנ"א-תש"י), נציג בארה"ב של הישיבה-המרכזית, מכ"ז בסיון תרפ"ח, ארכיון Yeshiva University, Central Relief Committee, 124/1. ר"י רודיק (לעיל הערה 48), מזכיר חלק ממכתב זה בלי להזכיר את החקשר, עמ' 156.

114 ר"ש אבינר, צבי קודש, בית אל תשס"ה, עמ' 194. יש"ר, בנו של האדר"ת, היה אחיה של אשתו הראשונה של מרן הרב זצ"ל, והוא התחתן עם אחייניתו, חנה-פרידה, בתו הבכורה של הרב.

115 מאיגרת של הרב זצ"ל בנדון לר"א טייטלבוים מכ"ח בכסלו תרפ"ח, ארכיון CRC 124/2, ומרא"ט ליש"ר מער"ש פ' וישב באותה חודש, שם, 124/12, משתמע שההתפטרות הייתה בין שתי האיגרות. הרבנית צ' פרום, נכדתו של הרב זצ"ל, ראיון מכ"ו בשבט תשס"ז, מסרה שבשלב מסוים גם נפרד יש"ר מאשתו פרידה-חנה, בתו של הרב. יש"ר עבר להיות פעיל מרכזי בעיריית בת ים, שם כיהן כראש המועצה השלישי בשנים ת"ש-תש"ד, ועד היום אף קרוי שם רחוב על שמו. הוא הקים שם ישיבת בני עקיבא לזכרו של אביו, האדר"ת.

116 באיגרת רא"ט לרב קוק מ"א בשבט תרפ"ח, ארכיון CRC 124/12, עולות טענות דומות מהרב חרל"פ והרצב"י כלפי יש"ר.

117 עיינו גם אצל ר"ש אבינר, צבי קודש, עמ' 194, על המשך העימות בין הרצב"י ובין גיסו יש"ר, אפילו בשנת תרצ"ד.

הוא בוודאי לא התכוון ללאומיות, עברית או לימוד אמונה ותנ"ך, נושאים הקרובים ללבו שאכן נכנסו לשיבה, אלא כפי הנראה ללימוד מחקר-מדעי. דעתו השלילית והצינית של הרב חרל"פ כלפי הרבנים החוקרים מתבטאת במפורש כשהוא מזהיר את בנו שנסע לארה"ב (ולמד בישיבה-אוניברסיטה!) בצורה חריפה ועוקצנית:

אל תתפתה בהבלים כי קניית שם ד"ר רב הוא דבר חשוב. אפס, כלום, העיקר לילך בדרכי אבות ולהתרומם בגאונות כבירה בתורה, ובצדקות, ובחסידות [...] וכל שאר הדברים יהיו אצלך טפל שבטפלים.¹¹⁸

בדומה לכך מצאתי באיגרת של ר"ז פינס התולה את התנגדותו המופגנת של הרב חרל"פ ותומכיו למינויו של הרב הרצוג לרב הראשי, ב"האמתלא כי התואר דוקטור של הרב הרצוג שליט"א גורם לגריעותא.¹¹⁹

לא רק הרב חרל"פ אלא אף הרב צבי יהודה נזהר יותר מאשר הרב הנזיר, למשל, בנושא לימוד השוואתי עם מקורות חיצוניים ומדעיים.¹²⁰ הבדל ההדגשים ביניהם בנושא התחדד במסגרת שיעוריהם בישיבה ובמסגרת לימוד כתבי הרב קוק ב"חוג הראי"ה" שארגן ד"ר ח' ליפשיץ, שבו השתתפו גם הרצי"ה וגם הרב הנזיר.¹²¹

- 118 הגרי"מ חרל"פ, מכתבי מרום, ירושלים תשמ"ח, עמ' יא.
- 119 באיגרת ר"ז פינס מכ"א בשבת תרצ"ז, ארכיון גנזים תיק 29224/1, ביקש מרצב"י קוק להתערב אצל הרב חרל"פ ופמלייתו למען השלום, וכדי לא להפקיר את הרב הרצוג לבדו בשטח מול הגורמים העוינים לרבנות הראשית מימין ומשמאל.
- 120 עיינו במאמר שהזכרנו בהערה 133, בהערות 105–106.
- 121 עיינו ח' ליפשיץ, שבחי הראי"ה, ירושלים תשל"ט, עמ' שח. לעומת שיטתו של הרב הנזיר שעליה הרחבנו במאמר "הנזיר" (לעיל הערה 1), עיינו במאמרו של הרצב"י, "קוים לחוג הראי"ה", לנתיבות ישראל (לעיל הערה 7), עמ' קמב–קמג, שקבע כלל שיש למעט בהבאת השוואות מענייני חול כדי להבדיל בין קודש לחול. הוא הקפיד מאוד וקבע גבולות ברורים בחוג שלא להביא מקורות של חול גם כדי לתמוך ברעיונות של קודש; עיינו גם מתוך התורה הגואלת, א, ערך ר"א שוורץ, עמ' טו; הר"ש אבינר, "קורות רבינו", עטורי כהנים 214 (אלול תשס"ב), עמ' 42: "רבינו סירב בכל תוקף שבהוצאה לאור של דברי מרן הרב יציינו הקבלות פילוסופים גויים, כברגסון או קנט, למען הבדלה תהומית בין קודש לחול"; ר"א מאל, עיתורי ירושלים 14 (טבת, תשס"ח), מצטט את הרצב"י כאומר בנוגע לספר קול הנבואה: "איני יודע איך אפשר בתוך ספר קודש, לצטט דברים מאפיקורסים גמורים"; שיחות הרב צבי יהודה, ב, עמ' 39–40; עיינו באריכות אצל י מאיר, "אורות וכלים" (לעיל הערה 34), עמ' 185, ובהערות 74 ו-191 שם. כן בריאיון רדיו עם ידידי הר"ק בר ברשת א, אור לייז באדר תשס"ז לזכרו של הרצי"ה, חידד הרב שאר ישוב כהן שליט"א, בנו של הרב הנזיר, את השינוי בין אביו ובין הרצי"ה בנוגע לסגנון המדעי בעריכת כתבי הרב ובהוראתם. אמנם עיינו צמח צבי, ירושלים תשנ"א, עמ' א, באיגרת לסופר י"ח ברנר, שבה

אם היו חילוקי דעות בתוך צוות הישיבה לגבי חכמת ישראל, קל וחומר שהנושא היווה בעיה עבור הקנאים של היישוב הישן. כבר 15 שנה לפני כן חשש רמ"ז כשכתב לרב קוק:

קבלתי מכתביו בדבר הישיבה שכי' אומר ליסד בע"ה, יתן ד' ומחשבתו הגדולה תצא לפעולות והיתה לברכה לכל בית ישראל. הדבר הזה בכלל עוד צריך ביאור וגם התאמצות רבה, כי רבים לא ירדו לסוף דעתו ולא יבינו לרוחו ורבים יסוגו אחור מיראם את "החדש" אשר בו, אך בטוח אני ש(?)אדמו"ר לא יחת מהמונם ומשאונם וכלה את אשר החל".¹²²

אכן מרן הרב קוק לא חת והגשים את עיקר חזונו שהייתה הקמת ישיבה שם לומדים "תורת ארץ ישראל". אך נראה שהן למען שלום חיצוני, הן למען שלום פנימי ובעיקר למען התרכזות על החידושים העיקריים של הישיבה, העדיף הרב לוותר על המינון שבהדגש האקדמי של תלמידיו החוקרים, רב"מ ורמ"ז, והסתפק במינון המחקר שתורם הרב הנזיר לישיבה.¹²³ על כן בפועל, הרוב הגדול של התכנית החינוכית-מחקרית המפורטת¹²⁴ לא בוצע בישיבה המרכזית. חלק הועבר ליישום במכון הרי פישל לדרישת התלמוד (שהקים הרב קוק, לפי עדות מר פישל, כדי להגשים את "חלום חייו" של הרב בתחום המחקר),¹²⁵ ובאלומה

מחשיב הרצ"ה למחמאה, כששיבח את הרב בידיעות הללו. כלומר הרצ"ה הודה שיש בכך תועלת כלפי חוגים מסוימים, ועל כן מוכרחים לומר שחילוקי הדעות בנושא אינם כה גדולים. אמנם עיינו באיגרת מאדר תרע"ו, דודי לצבי, מהדורת תשס"ה, עמ' מח, שלפחות בצעירותו, ואולי אף אחר כך, כנראה הודה הרב הנזיר שבנו של הרב התמצא בשיטת הרב זצ"ל יותר ממנו, והוא אף מתייעץ ושואל אותו בנושא זה עצמו. עיינו אצל הר"ש אבינר, "קורות רבינו" (מפי י), עטורי כהנים 76 (תמוז תשנ"א), עמ' 45, שהרצ"ה התבטא בבירור שבמסירת דברי הרב יש להתחשב בדבריו וגם בדברי הרב חרל"פ. על השאלה: "ומה עם הנזיר?", השיב הרצ"ה: "הוא הצטרף אחר כך". עיינו הר"י קלנר, "הרב – לשלשה באלול", צהר יט (אלול תשס"ד), עמ' 12–13, שמסתפק, על פי הרצ"ה, אם הרב הנזיר הבין את שיטתו של הרב קוק באותה מידה כמו הרב צב"י והר"מ חרל"פ.

- 122 איגרת רמ"ז לרב מבין המצרים תרס"ז (לעיל הערה 19).
- 123 עיינו במאמרי "הנזיר" (לעיל הערה 1), הערות 84–102, על השיטות המדעיות שלו בלימודו ובשיעוריו. למשל, זלמן שז"ר, "נזיר אחיו" (לעיל הערה 57), עמ' יז, מוסר שבתרפ"ד פגש את הנזיר, שסיפר לו שהוא שמח מאוד להעביר בישיבה שיעור שבועי בתורת ידידיה (פילון) האלכסנדרוני בברכתו של הרב קוק, ושהשתתפו בו אברכים רבים. שיעור זה היה בוודאי חריג ביותר בישיבות הירושלמיות.
- 124 הרב קוק גם אישר, "אילו הייתי אני מחבר תכנית היתה גם כן כמותה", משנת הנזיר (לעיל הערה 58), עמ' מט. ראו לעיל מהערה 59 ואילך.
- 125 H. Fischel, Continuation of My Biography "Forty Years of Struggle for A Principle," 1928–1941 (stencil), p. 21. עיינו בפרק על המכון, "מבחינים מעשיים" (לעיל הערה 1), עמ' 21

(מייסודו של רבי'מ לוי),¹²⁶ שתי מסגרות המיועדות לתלמידים מצוינים ויותר בוגרים.¹²⁷

הרב לוי, שהכיר את הרב לאורך רוב שנותיו ברבנות, תיאר פעם בהרצאה את הרב קוק בתקופת ירושלים כ"ארי בסוגר", שמתוקף תפקידו ומתנגדיו (וכאמור אולי גם חשש של חילוקי דעות בישיבה), לא היה חופשי להביע את דעתו כפי שעשה בצעירותו, בהיותם ביחד בבויסק.¹²⁸ סביר להניח שבין הנושאים שגזר הרב צנזורה עצמית למורת רוחו של רבי'מ, הייתה סוגיה זו של החשיבות של לימוד חכמת ישראל בקדושה, סוגיה שדיברו בו כל כך בהיותם בבויסק, בראשית דרכם, ובה ראה רבי'מ את קיום שליחות רבו.

למרות מה שכתבנו, חשוב להדגיש שכמו הרב גם ד"ר לוי, מי שמהווה את הסמן האקדמי-אינטלקטואלי ביותר בין תלמידי הרב, יודע היטב את חשיבותה של הצד הרוחני והפנימי, לא רק השכלי והביקורתי. הוא אף מעודד את הרב: "מאד נהניתי למקרא דבריו היקרים והמלאים אומץ רב [...] דברים כאלה שיוצאים מלב עמוק, ובדברים מפוצצים [...] ממש עושים לפעמים רושם יתר נמרץ מדברי חקירה".¹²⁹

על אף חילוקי ההדגש לגבי מרכזיותו של הפן המחקרי לדור ולישיבה ולמרות הפרשיות הקונטרברסליות, הידידות החזקה של רבי'מ (ושל ר"מ זיידל)¹³⁰ עם הרב קוק לא נפגעה כלל עד סוף ימיו.¹³¹ כפי שראינו, זה התבטא

251–253. הגה"ר שאר ישוב כהן, בנו של הנזיר וראש מכון הרי פישל, בשיחה בכ"א באדר תשס"ט, זוכר בזיכרון "מעורפלי" שהיה מדובר בשלב מסוים על שילובם של רבי'מ ורמ"ז במכון.

126 ראו לעיל בהערה 82.

127 עיינו ב"חכמת ישראל בקדושתה" (לעיל הערה 1), בהערה 65, וב"מבחנים מעשים" (שם), הערה 45, ולעיל בהערה 4.

128 רבי'מ לוי בהרצאה, מובא אצל ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 7), עמ' 395.

129 איגרת רבי'מ לרב מאלול תרס"ז (לעיל הערה 7). באיגרת מח' בתמוז תרס"ה (לעיל הערה 19), מזכיר רבי'מ לרבו שניסה ל"חמס" את חבריו בסמינר בברלין ב"אספקלריא מאירה יותר" של תורת הרב זצ"ל.

130 הרב צב"י קוק, לנתיבות ישראל (לעיל הערה 7), עמ' סב, הדגיש שרמ"ז המשיך להתייעץ עם הרב עד סוף ימיו, ואף הרצב"י הספיד בחום את מי שכינה "מורי ורבי זצ"ל". ראו גם צ' קפלן, בשיפולי גלימתו (לעיל הערה 98), עמ' 94–95 וח' ליפשיץ, שבחי הראי"ה, (לעיל הערה 121), עמ' טו ו-שח, שגם לאחר פטירתו של הרב, השתתפותו השבועית בהתמדה של רמ"ז בשיעורי "חוג הראי"ה" יחד עם הרב צבי יהודה, הנזיר ויחידי סגולה בודדים מצביעה אף היא על כך שלעולם לא נפגע מעמדו חלילה בעיני ראשי הישיבה. מצוין אצל הר"ד כהן,

בשיתוף פעולה לאורך כל השנים במסגרות דגל ירושלים, הישיבה המרכזית, אלומ"ה ומחקרי רב"מ. כשעלה לירושלים (תר"צ) בחר רב"מ לגור בסמוך לבית הרב ולישיבתו, שם התפלל בכל שבת, והיה רגיל להישאר לאחר מכן ולדבר עם הרב בלימוד. כשמשפחת לוין עברה לשכונת קריית משה (בסביבות תרצ"ג), הרב קוק היה שוכר שם דירה בקיץ באותו רחוב (רח' שושנה), ואז טיילו כהרגלם יום-יום כימי קדם בבויסק, תוך כדי שיחה בלימוד, בעיון, בפוליטיקת הרבנות (במתח ובלחצים ביישוב החדש והישן) ועוד.¹³²

ה. סוף דבר

היחסים המיוחדים בין הרב קוק לבין תלמידו-ידידו הרב ד"ר בנימין מנשה לוין, בדומה לקשריו המיוחדים עם תלמידיו הרב הנזיר,¹³³ הרב פרופ' שאול ליברמן,¹³⁴ והרב ד"ר משה זיידל, מהווים צוהר חשוב כדי להבהיר את הערכתו של הרב לחשיבות המחקר בקדושה. הקרבה וההערכה כלפי רב"מ התחזקו בין השאר, בעקבות (ולא למרות) מחקריו התורניים. למרות היותם מראשוני השותפים של הרב קוק בחזון הקמת הישיבה המרכזית, שעזרו גם רבות בעצות ובמעשים פרקטיים, כותב הרב לרב הרצוג שלא ניתן להשיג חוקרים מתאימים, ולא התבקשו הרב ד"ר ב"מ לוין והרב ד"ר מ' זיידל ללמד בישיבה. ניתן לתלות את התשובה לחידה זאת בגורמים האלה:

- א. חילוקי דעות לגבי המינון של חכמת ישראל המחקרי, שהרב חשבה כטפל למטרות העיקריות של הישיבה, ורב"מ חשבה מבין העיקרים;
- ב. לאור פרשיות של ליברליות יתר, היו סיבות לחשוש שהעסקתם של רב"מ לוין ורב"מ זיידל תגרום תסיסה נוספת ולא רצויה אצל מתנגדי הישיבה;

"מזכרונות נזיר האלקים", קול צופיד, ירושלים תשל"ג, עמ' קה, שהרב הנזיר התחשב מאוד בדעתו של רמ"ז בעריכת אורות הקודש.

131 מ' ליבר, "ד"ר בנימין מנשה לוין", מגד ירחים 41 (ניסן תשס"ג), עמ' 4.

132 על פי עדות בתו, מ' ליבר, בשיחה בכ"ח באדר תשס"ט. משפחת לוין התגוררה שנה ברחוב האתיופים-החבשים (תר"צ) ואחר כך עברו לרחוב נרקיס. הם עברו לקריית משה לפני שנת תרצ"ד, כפי שמעיד הלוגו עם שמו וכתובתו בראש האיגרת של רב"מ לרמ"ז, מניו יורק מתאריך טו"ב למ"טמונים (=לעומר) תרצ"ד (לעיל הערה 101).

133 עיינו בהרחבה במאמרנו "איך לנו לירא מביקורת" – הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק" (לעיל הערה 1).

134 עיינו בהרחבה במאמרנו "קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן כדגם ליחסו למחקר תורני ביקורתי" (לעיל הערה 1).

ג. ייתכן שהרב אף חשש מתסיסה מיותרת אצל חלק מצוות הישיבה ותלמידיהם (שהחשיבו את נושא המחקר פחות מהרב קוק), מסביב לשני הנושאים הנ"ל;

ד. העדפתו של הרב מתוך אותה הבחנה בין עיקר ובין טפל, שרק תלמידים מצוינים ובוגרים יותר יעסקו בלימוד המחקרי-מדעי ובמסגרות מחוץ לישיבה המרכזית. לשם כך הקים את מכון הרי פישל;

ה. מטרתו הראשית של הרב קוק הייתה הקמת ישיבה, שם לומדים "תורת ארץ ישראל" הגואלת במלוא מרחב הנושאים וברוח לאומית. ייתכן שהרב העדיף לא לפתוח חזית נוספת, ואף ראה בויתור על המטרה המשנית (של מחקר) תועלת לחיזוק ואיחוד השורות למען המטרה העיקרית. ייתכן שחלק מתלמידי הרב חרל"פ למשל, היו מצטננים בהתלהבותם ל"תורת ארץ ישראל" אם הישיבה הייתה מרבה להדגיש שהיא כוללת גם את דגל המחקר. ככל שמסר יותר מורכב, יש יותר מקום לחששו של ר"מ זיידל שה"רבים ייסוגו אחור", כי יש יותר נושאים להתנגד להם.

כך גם בדור שלאחר מכן, בתקופה שבה עמד מורנו הרב צבי יהודה קוק זצ"ל בראשות הישיבה, רוב בני הישיבה גדלו בבתים "מודרניים". האתגר החיוני היה לקרבם יותר לעולם הישיבות ופחות לעולם האקדמי, לשם כוונת הוריהם. ייתכן שדגל המחקר היה מדלל את המסר החד שהיה נחוץ להם ולדור: ש"תורת ארץ ישראל" היא לא פחות "ישיבתית" או רצינית מאשר תורת הישיבות היותר "גלותיות". לאחר מלחמת ששת הימים, חזון "תורת ארץ ישראל" נכנס להילוך גבוה מסביב לדגל ההתנחלות ולקליטת מסרו אצל דור הכיפות הסרוגות שהלך וגדל בכמות ובאיכות, ואף אצל רבים בציבור הרחב. שוב נדחה חזון "המחקר בקדושה", ובצדק לפי הרב קוק, לטובת המטרה העיקרית יותר, "תורת ארץ ישראל".